

КОРЕЛАЦИЯТА БЕДНОСТ – ДЕВИАНТНО ПОВЕДЕНИЕ– СОЦИАЛНО ИЗКЛЮЧВАНЕ**(ПРИМЕРЕН МОДЕЛ НА СЕМИНАРНО ЗАНЯТИЕ)**

Тони Георгиева Манасиева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**THE CORRELATION POVERTY – DEVIANT BEHAVIOR – SOCIAL EXCLUSION
(SAMPLE MODEL OF A SEMINAR)**

Toni Georgieva Manasieva

Sofia University, Faculty of Education

* Публикацията е част от дейностите по проект № 80-10-220/06.05.2020 г. „Бедността като проблем пред социалното включване и приобщаващото образование на децата и възрастните хора“, финансиран със средства, отпуснати целево от държавния бюджет за 2020 г. на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ за научни изследвания през 2020 г.

Abstract: The article presents an example model of a seminar on the topic of the connection between three phenomena: poverty, deviant behavior, social exclusion. Taking into account the general parameters valid for the whole community, the attention is focused on the specific dimensions in children. The general structure follows the logic: from the identification of the problem in its essence, through its causal connection, to the approaches to dealing with it. The possibilities and limitations in principle and in individual cases that affect the analysis and methodological decisions are taken into account – e.g. some popular stereotypes and prejudices. The model can be used both in the form of the above – in the training of students – future specialists in pedagogy and social activities, as well as for work with current specialists in practice.

Keywords: deviant behavior, poverty, social exclusion

Въпросът за взаимовръзката между социалните условия, поведение и последици има интересна вариация при конфигурацията бедност – девиантност – социално изключване и тя някак традиционно стереотипно се счита за саморазбираща се. Сред множеството рискови фактори за девиантно поведение¹ винаги се споменава бедността, както и сред последиците от девиантното поведение – рискът от социално изключване. Последното логично предполага и предпоставя нуждата от ресоциализация – дейността по повторното включване на личността в социума, който тя е напуснала в резултат на неблагоприятни обстоятелства, в случая девиантна проявеност, с евентуално последващо отделяне в корекционни институции за определен период от време.

Какъв обаче е реалният риск от тази свързаност и как може да се тълкува тя в контекста на множество фактори, условия, предпоставки и резултати? Това са въпроси, нуждаещи се от сериозен анализ още на ниво подготовка за работа с рискови групи с девиантно поведение, за да се формират знания, умения и навици за причинно-следствено мислене, системен и комплексен подход към проблема и съответно многовариантност в търсенето на методически подходи за справяне с него – което, упражнено в защитеното пространство на академичното обучение, може да подпомогне по-плавния преход за сегашните студенти към отношение към идентични ситуации в бъдещата им социално-педагогическа практика.

Предвид трудното икономическо положение, в което се намира вече дълго време страната ни и което засяга голям брой уязвими групи, въпросната конфигурация е тема, заслужаваща специално внимание в подготовката на специалистите. Затова и по дисциплини, които са свързани с превенцията и корекцията на девиантното поведение, към темите за обуславящите го фактори, социалните последици от него и съответната нужда от методически решения, е целесъобразно да се предвиди такава подтема и семинарно занятие по нея. Тук основни въпроси, около които да се конструира анализът, могат да бъдат:

¹ поведение, отклоняващо се от социалните норми

Идентифициране на проблема

а) същност

Първото уточнение е за уязвимите групи и специфичното дефиниране на проблема при тях. Класификацията се основава на различни признаци – възраст, заетост, регион и пр. По възрастов признак, децата и възрастните хора се признават в Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020 за най-уязвими: „По възрастови групи рискът от бедност е най-висок за децата до 18-годишна възраст – 28,9% и за населението в над трудоспособна възраст – 30,9%“¹. Но бедността при децата има собствени отличителни белези спрямо общата, свързано с присъщата само на този възраст все още невъзможна самостоятелност (докато напр. при втората най-уязвима група обичайно е вече невъзможна). „Децата са специфична уязвима група, в много по-голяма степен застрашени от риск от бедност и социално изключване, отколкото възрастните. Те са силно зависими от възрастните, с които живеят и не могат да сами да осигурят своето съществуване“². Така в понятието детска бедност се отразява също бедността на семействата им: равнището на „работещи бедни“, бедността в „домакинствата със зависими деца... се отразява на равнището на бедност и сред децата“³. Социално-демографските характеристики на родителите обаче са само един фрагмент в обяснителния модел за развитието.

На следващо място, особена е позицията на децата и по отношение на социалното изключване – дефинирано от Закона за социалните услуги като „състояние, при което лицето поради лични или обективни причини няма условия и възможности за пълноценно участие в различни сфери на обществения живот“⁴. А за децата някои от тези сфери са и изначално несъотнесими.

На трето място, ниският социален статус, ниският жизнен стандарт има няколко равнища [1], както и социалното изключване – различни направления, част от които неприложими за децата. Това също следва да се съобрази както при анализа на същността на явлението, неговите причини и последици, така и при извеждането на възможни-реалистични подходи за справяне.

И на четвърто място, детската бедност има материални и нематериални аспекти/компоненти и „тя не бива да бъде възприемана единствено в рамките на материалните измерители на благосъстоянието, а преди всичко като нематериалните условия, които правят възможно пълноценното развитие на децата и техния потенциал“. Тази постановка на Р. Буджева и К. Петкова [1, с. 57 – 58, 121] е добро начало за задание към студентите да очертаят тези аспекти, особено с възпитателните проекции. След това да разширят изразените становища с отчитане на продължителността на влиянието – „колкото по-дълго децата живеят в бедност, толкова по-тежки са последиците върху тяхната психика и развитие, социална адаптация и включване“ [пак там, с. 29]. И накрая да завърши този изходен пункт в разглеждането на темата (за същността на явлението) с обобщената от множество анализирани източници дефиниция на двете авторки – за да се премине логично към следващия: относно причините за това явление. „Детската бедност е комплекс от взаимосвързани елементи като: липса на материална осигуреност, ограничен достъп до основни социални услуги като здравеопазване и образование; липса на приобщеност към социалните и културните норми на обществото и социална изолация“ [пак там, с. 60]. А неприобщеността към социалните норми на обществото е директната препратка към девиантното поведение.

б) причини

За логическа свързаност между двата пункта може да се ползва още една съществена констатация на Буджева и Петкова, която е вариация на началната в темата ни относно уязвимостта и допълнително включва децата, които не живеят в семейство: „Децата са в много по-голяма степен застрашени от риск от изпадане в бедност отколкото възрастните, поради факта, че са силно зависими от социалната среда, в която са родени и се развиват (семейна или институционална, ако живеят в такава) и не могат сами да осигурят своето съществуване. Децата не могат да променят ситуацията, в която се намират, и не са достатъчно зрели, за да носят отговорност за нея“ [1, с. 61 – 62].

На обща принципна основа причините биха могли да се разгледат на три равнища – в макросредата, в микросредата и личностни, както и двуфакторно – обективни и субективни.

„Основните фактори, обуславящи бедността и социалното изключване“ според Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020, са „ниското равнище на образование“, безработицата, ниските доходи и свързаните с тях ограничен достъп до здравеопазване и социални услуги, култура и спорт⁵.

Комбинираното действие, съчетанието на обективни и субективни причини, също следва да се разглежда с отчитане на различните възможности. Например, съобразяването с факта, че „някои форми, засягащи отделната личност, поради обективни причини са в състояние да я тласнат към деяния с обществена вреда“ и когато физиологичните потребности не могат да бъдат удовлетворени по легален път, ин-

дивидът да реагира екстремно (чрез кражби и пр.). Но и че това зависи както от споменатите вече различни равнища на бедност, така и от позицията на индивида – в тях, спрямо тях, и при съотнасяне с морала. Защото основният социален момент в обяснението на девиантното развитие е нравствената възпитаност и спрямо нея трябва да се отчете, че не толкова „биологичната нужда само по себе си, а начинът на нейното регулиране и удовлетворяване са определящи за посоката на действие“. Също така, важни от педагогическа гледна точка са и случаите, в които ситуацията се използва за оправдание и смекчаване значението на деянието [2, с. 24 и 43].

Важно е също да се разпознават нюансите в дефинициите на причини, фактори, условия; а за целите на превантивната и корекционната дейност – между рисковите и защитните/протективните/превантивните фактори. „Рисковите фактори не са непременно причини“, казва В. Златанова, но „превенцията зависи основно от рисковите фактори, които са действителни причини за подобно поведение“ [3, с. 114–115]. Нейната книга „Изследвания на девиантното поведение“ е изключително полезна за работата и по тази конкретна тема и на чиито ключови касаещи я моменти се позовавам по-нататък до края на тази подточка.

Златанова посочва ясно същността на факторите: „Рисков фактор е всичко, което увеличава вероятността човек да пострада. Превантивен фактор е това, което намалява потенциалния вреден ефект от рисковия фактор“ [пак там, с. 101] – и така в контекста на настоящата тема: рисковите фактори приближават до девиантното поведение, а превантивните „отдалечават“. Защитните фактори, макар и без да „гарантират“ неразвитие на девиантно поведение, „сnižават вероятността младите хора в среща с рискови фактори това да се случи“. Интересно е обаче и наблюдението, че „децата, изложени на множествени рискови фактори, често избягват тяхното влияние. Това води до изследване характеристиките или условията, които могат да доведат до такава гъвкавост – това са фактори, които предпазват или задържат ефекта от риск. Защитните фактори предлагат също едно обяснение защо децата и възрастните, които срещат една и съща степен на риск, могат да бъдат повлияни различно“ [с. 120].

Авторката споделя виждането, което „дефинира защитните фактори като характеристики или условия, които взаимодействат с рисковите фактори, за да намалят тяхното влияние върху девиантното поведение“ и дава именно релевантен на темата ни пример: „ниският социално-икономически статус на семейството е рисков фактор, а добрите взаимни отношения с родителите може да бъде защитен фактор. Добрите отношения не подобряват статуса на детето, но това предпазва детето от някои от вредните ефекти на бедността“ [с. 119 – 120]. Естествено, за определянето на риска е важно да се мисли за комплекса от условия и действащи фактори, а не за единичните влияния, да се отчита влиянието и на другите рискови фактори. „По-важно, отколкото който и да било отделен фактор, е акумулирането на техния ефект. Още повече, че рисковите фактори обикновено съществуват групово, а не изолирано“ и изследването „на мултиплицираните рискове открива, че те имат независим допълнителен ефект – той е, че на колкото повече рискови фактори е изложено детето, толкова по-голяма вероятност е то да“ [с. 115 – 116] развие девиантна кариера (тук оригиналната формулировка довършвам с корекция, поради неприемане на етикиращата „то да стане девиант“). Един от примерите за мултиплициращите се рискови условия, който откриваме при В. Златанова относно нашата тема: „в условията на криза част от семействата са поставени във финансова невъзможност да се грижат за своите деца. В условията на безработица и бедност се задълбочават конфликтите и деформациите в ценностната система. Все по-често децата стават свидетели на непрекъснати скандали за пари, които допълнително изострят семейните взаимоотношения. Това важи най-много за „социално слабите“ семейства, живеещи на ръба на жизнения минимум“ [с. 127].

По-нататък се добавя влиянието на другите фактори най-вече в микросредата („най-вече“, защото в нея се пречупва и това на макросредата) – училище, обединения по интереси, приятелски кръг. От тях най-относитими към девиантен риск са асоциалните приятелски групи, формиращи своеобразна криминална субкултура. Тук интересно В. Златанова причислява преобладаващо именно свързаните с коментиранията ни тема [с. 84]:

„Онези, които е най-вероятно да участват в девиантни субкултури, са:

1. от ниските социални слоеве;
2. неуспели в образователно отношение;
3. в неблагоприятно социално положение, без средства и работа, социално депривирани и маргинализирани;
4. с малки шансове за „успех“ на трудовия пазар“.

Но в същото време, няколко страници по-нататък, тя дава интересна добавка относно диагностиката и нуждата от внимателни оценки: „защото много индивиди, идентифицирани според съществуващи-

те рискове за отклоняващо се поведение, никога не стават такива“ [с. 118]. А там, където има такова развитие, е важно да се види „началото на разпространението“ – дали става дума за „ранно и късно начало на девиантните кариери“ и какви са сериозността, честотата и пр. характеристики на девиантните прояви. Тази диагностика, макар и стъпваща на концептуални положения, ще трябва да се съобразява с индивидуалните случаи и да не ги „подвежда под общ знаменател“ (бел. моя) – защото напр. „е мит, че всички насилници могат да бъдат идентифицирани в ранното детство“ [с. 98]. Но диагностиката дава известна прогноза за рисковете и съответно е ориентир при изграждане на превантивна стратегия – обща и частна. Каквито и да са резултатите, превенцията „трябва да е адресирана както към ранните, така и към късните прояви на девиантно поведение“ [с. 99].

При едно друго групиране на „най-често срещаните криминогенни фактори“, което прави В. Златанова въз основа на Националната стратегия за превенция на противообщественото поведение на малолетните и непълнолетните и свързва тези фактори с „риска от социално изключване на децата“, тя извежда общо шест – от тях четири съдържателни и два формални, последните свързани именно с бита и образованието: „проблеми, свързани с безработицата и ниския жизнен стандарт; ... необхващане и отпадане от училище на подлежащите на задължително образование“. А като цяло, относно проявените вече „деца в конфликт със закона“, които са „деца в риск от социално изключване“, се регистрира освен преобладаващият им статус на жертви на negliжиране и насилие, също че повечето „са от семейства с нисък социален и образователен статус, живеят в лоши битови условия“. Там обгрижването от страна на родителите е затормозено от липсата на сигурност в ежедневието и „цялата им социална енергия е минирана от опитите да се справят с тази несигурност“ [3, с. 142 – 144].

в) последици

Проекцията на бедността върху развитието на децата, вкл. с повишен риск от развитие на девиантно поведение и последващо социално изключване, следва да се разглежда не линейно, а през многофакторния подход. Както издигат в хипотезата си авторите на монографията „Бедност и девиантно поведение“: „бедността влияе на правилното протичане на процеса на социализация и повишава възможностите за бъдеща проява на някои форми на девиантно или асоциално поведение от страна на децата. Разбира се, не може да се твърди, че бедността води винаги до деформация в социализацията, нито че тя е единственият фактор за тези прояви“. Но „тя все пак има решаващо значение в този процес“ [1, с. 12] – и макар цитираното изследване всъщност да не покрива напълно статистически убедителни доказателства за категорична връзка с девиантното поведение в цялостта на неговото проявление, тази и други констатации са социално-педагогически коректни.

Бедността не е единственият фактор за формиране и развитие на девиантно поведение, но тя има своето значение в този процес. И този процес има отношение не само към актуалното развитие на децата, а и към бъдещото – тяхното и на техните деца. Тези перспективи също са важен обект на анализ при разглеждането на проблема.

Затова и в Националната стратегия се подчертава, че е „от особена важност да се предотврати предаването на бедността между поколенията, да се намали възможността ограниченият достъп до пазара на труда и ниският образователен статус на родителите да се предаде на техните деца“. А „това изисква интегрирани мерки за инвестиции в ранното детско развитие ... с оглед превенция на рисковете“⁶. От тук и следва логичен преход към анализа в следващия, методически пункт на занятието:

2. Подходи за справяне

В разсъжденията относно възможните подходи за справяне е улесняващо да се тръгне отново от концептуално положение от Националната стратегия – че „именно достъпът до образование, здравеопазване и социални услуги има решаващо значение и за превенцията на социалното изключване и бедността“. Тук мерките се посочват като свързани на първо място с подкрепа на детето и неговото семейство за обучение и трудова заетост, но „не по-малко важни за насърчаване на социалното включване са и други сектори, като например равният достъп до култура и спорт, ...осигуряването на достъп до информация и комуникация, ...осигуряването на достъпна физическа среда“, вкл. достъпен транспорт, достъп до публични и финансови услуги, услуги за подобряване жилищното състояние, вкл. с фокус бездомните⁷.

Други източници, върху които могат да се градят началните разсъждения, са официални публикации по темата, например:

- в наръчника „Социално включване на деца в конфликт със закона – нови модели и практики“ са развити следните „интервенции за социално учене и социално включване“: индивидуална и групова училищна подкрепа, професионално ориентиране и придружаване, правно придружаване.

Първата от тях е детайлизирана по групи и елементи: 1. подкрепа за наваксване на изоставането (включваща „подкрепа на младежа да гради свои проекти за бъдещето, откриване на личен смисъл в ученето, индивидуална учебна работа, изразяване на очакване за успех“), 2. развитие на социални умения, 3. интервенции в училище⁸;

- в книгата „Изследвания на девиантното поведение“ се представят основните „модели и механизми за социално включване на децата в конфликт със закона“, базирани на законовите положения у нас и промените в тях от самото начало на XXI век, Националната стратегия за превенция и противодействие на асоциалното поведение на малолетни и непълнолетни 2003 и плана за действие. При анализа им авторът подчертава необходимостта „чрез политиката на превенция да се създават условия за успешното социализиране и интеграция на всички деца и млади хора“, но и с особено внимание към специфични групи – напр. освободените от корекционни заведения непълнолетни, за които е нужно разработване на „механизми за ограничаване отпадането от училище до минимум и интеграция... чрез професионално обучение в регионални центрове в рамките на програми на териториален принцип“ със съдействие на МТСП, Агенция по заетостта, бюро по труда и комисии за борба срещу противообществените прояви). Успехът на социалното включване на децата с девиантно и делинквентно поведение се счита за гарантиран именно от „ефективното функциониране на интегрирана мрежа от институции и специалисти“ [3, с. 147 – 154];
- в литературата по учебната програма на дисциплината се предлагат също разнообразни методически подходи и модели от по-общ и произведен по-частен порядък, които да служат за ориентир при изграждането на индивидуална стратегия в социално-педагогическата практика.

Предложенията за конкретни форми и средства за реализация на превантивната идея могат да се конструират около концептуалните положения в два плана: конкретика по посочените в Стратегията или други източници направления (горейзброените и обособените в раздел Приоритети и мерки в т. 8.3. на стратегията) и добавяне на още, които също са важни – било като свързани с тях, било имащи отделно съществено значение според студентите. Източници за извеждане на такава конкретика могат да са както познанията им от дисциплината, по която се развива тази тема, така и от други свързани теоретически и практически дисциплини от учебния план. Благоприятстващ фактор в това отношение, за студентите от Факултета по педагогика на Софийския университет, е наличието в учебните планове и на трите специалности на голям брой часове за практическо обучение в разнообразни базови педагогически и социални институции.

Представеният модел на семинарно занятие по темата за корелацията между бедността, девиантното поведение и социалното изключване, с фокус децата, следва по структура логиката на публикуван авторски модел по тема, касаеща също рискови в коментираното тук отношение групи [4, с. 151 – 153], а по съдържание следва логиката на конкретния предмет. Така „придобива статут“ на един пример за мултиплициране в системен подход – и съответно възможност за интегриране в рамките на цикъл от подобни семинарни занятия. Това, от своя страна, дава възможност за по-нататъшно доразвиване съобразно актуалните теми и потребности за разработването им.

References:

1. Budzheva R., K. Petkova, *Bednost i deviantno povedenie*, Sofia 2013, p. 12
2. Manasieva T. *Ot semeystvoto do vazpitatelnoto uchilishte-internat*, Sofia 2003, p. 24, 43
3. Zlatanova V., *Izsledvania na deviantnoto povedenie*, Sofia 2017, p. 84 – 144
4. Manasieva T., *Primeren model na seminarno zanyatie na tema „Problemi s vazpitatelen karakter pri rabota s detsa ot romski i turski proizvod“*. V: *Balgarskata pedagogicheska praktika pred predizvikatelstvata na uvelichavashtia se broj detsa ot etnicheski maltsinstva v uchilishtata*, Sofia 2008, p. 151 – 153

(Endnotes)

1. *Natsionalna strategija za namalyavane na bednostta i nasarchavane na sotsialnoto vklyuchvane 2020*, p. 9
2. *Ibid.*, p. 14
3. *Ibid.*, p. 9
4. *Zakon za sotsialnite uslugi, Dopolnitelni razporedbi – §1, DV. br.24/22.03.2019*
5. *Natsionalna strategija za namalyavane na bednostta i nasarchavane na sotsialnoto vklyuchvane 2020*, p. 11, 14
6. *Natsionalna strategija za namalyavane na bednostta i nasarchavane na sotsialnoto vklyuchvane 2020*, p. 14
7. *Ibid.*, p. 11, 14 – 15
8. *Sotsialno vklyuchvane na detsa v konflikt sas zakona – novi modeli i praktiki /narachnik za profesionalisti/*, Sofia 2014, p. 56 – 57